

PROGRAMMA **NAAR EEN
RIJKE WADDENZEE**

**WAD
VEERKRACHTIG!
JAARVERSLAG 2019**

www.2019.rijkewaddenzee.nl

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord van onze opdrachtgevers	3
De verbindende kracht van de Wadden	3
Voorwoord	4
Wad Veerkrachtig! 2019	4
Opvallende resultaten	5 - 6
Thema 1 Klimaatverandering	7 - 8
• Strategieontwikkeling klimaat voor beleid en beheer	7 - 8
Thema 2 Natuurlijke Dynamiek	9 - 10
• Herstelproject en bewustwording natuurlijk dynamiek eilandstaarten	9
• Maatregelenpakket verminderen impact van bodemberoerende activiteiten	9 - 10
• Haalbaarheidsstudie en pilot benutting slib Waddenzee	10
Thema 3 Onderwaternatuur	11 - 15
• Verbinden en borgen van kennisontwikkeling onderwaternatuur	11 - 12
• Ontwikkelen trilaterale afspraken swimway en onderwaternatuur	12
• Pilots natuurverbetering en duurzaam medegebruik	13
• Onderwaternatuur bekend en bemind maken	13 - 14
• Indirecte invloeden menselijk handelen verminderen	14 - 15
Thema 4 Vogels	16 - 17
• Flyway-monitoring: borgen en overdragen	16
• Ontwikkelen beheermaatregelen betreffende klimaatverandering	17
Thema 5 Visserij	18 - 19
• Uitvoering visserijconvenanten en -akkoorden	18
• Kansen verdere verduurzaming Waddenvisserij	19
Thema 6 Bereikbaarheid en Mobiliteit	20 - 21
• Lange termijn verkenning bereikbaarheid en mobiliteit Waddeneilanden	20 - 21
• Lange termijn verkenning bereikbaarheid en mobiliteit Waddenzeehavens	21
Thema 7 Randen van het Wad	22 - 23
• Pilots integrale gebiedsopgaven overgangszones	22
• Visie en pilots zilte economie Waddenzeekust	23
Thema 8 Versterken kernwaarden Werelderfgoed	24 - 27
• Trilateraal Programma Dark Sky Werelderfgoed Waddengebied	24
• Versterken landschappelijke kwaliteit	25
• Zonering en ontwikkeling waardenset duurzaam toerisme	25 - 26
• Duurzaam handelen: het goede voorbeeld geven	26
• Verkenning en pilots verduurzaming Waddenzeehavens	26 - 27
Organisatie en financiën	28 - 30
Colofon	31

Voorwoord van onze opdrachtgevers

De verbindende kracht van de Wadden

Het jaar 2019 begon stormachtig toen de MSC Zoe boven de Waddeneilanden veel containers verloor. Stranden, wadplaten en kwelders lagen bezaaid met rommel. Gelukkig kwam er ook een tegenkracht op gang. Burgers, bestuurders, beheerders, vissers, noem maar op, allemaal kwamen ze in actie.

Het laat wat mij betreft zien dat de Waddenzee niet van een partij is of van een bepaalde groep. De Wadden zijn van ons allemaal. Dat is wat unieke natuur met een mens kan doen: het verbindt. De grote uitdaging is hoe wij met zijn allen nog beter blijven samenwerken om dit bijzondere gebied te behouden en te ontwikkelen.

Samenwerking en verbinding zijn daarbij essentieel. Het is voor het Programma naar een Rijke Waddenzee (PRW) een belangrijke opdracht om hierin het oliemannetje te zijn dat het ingewikkelde raderwerk rondom de Wadden stimuleert in beweging te blijven.

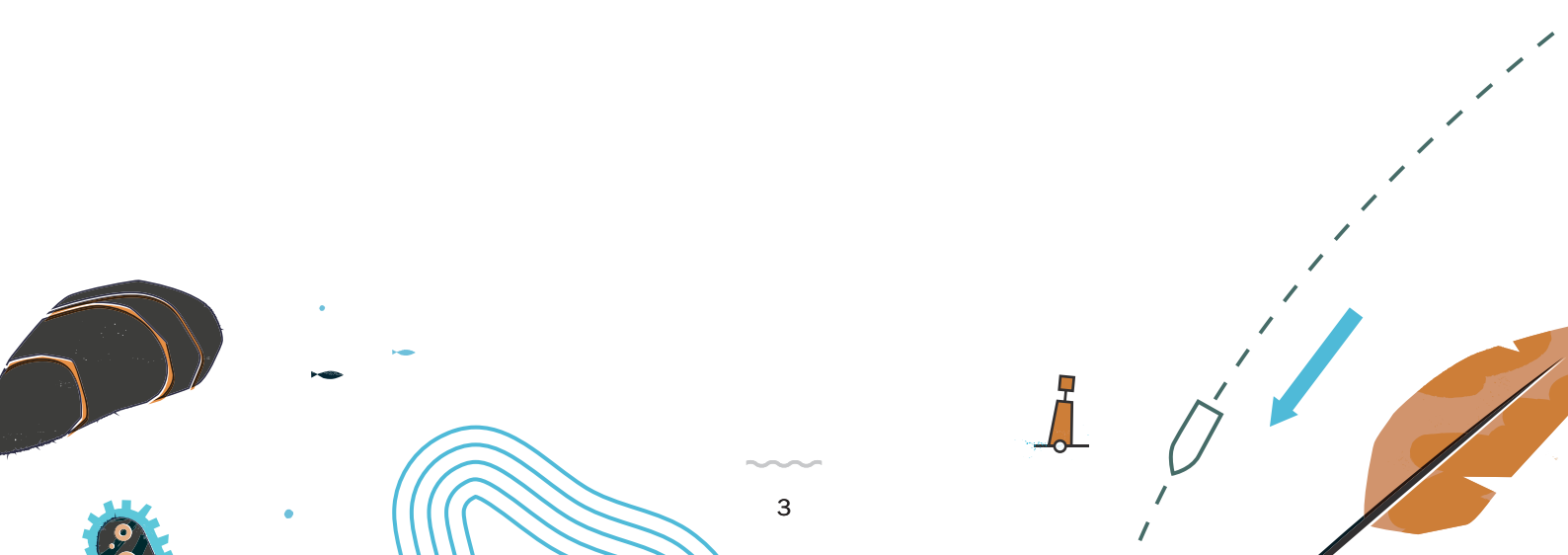
PRW kent dit jaar een frisse start met een nieuw programmaplan en een duidelijk accent op het belang van de Wadden. Er zijn veel initiatieven ontplooid waarbij de burger en het gebied centraal staan.

Een mooi voorbeeld daarvan vind ik het Manifest Lauwerskust. Vanuit het gebied zelf zetten vijf ondernemers de mogelijkheden op een rij om het Lauwersmeer sterker met de Waddenzee te verbinden, de visstand te verbeteren, de waterveiligheid te vergroten en duurzame regionale getijdenenergie te gaan produceren.

Het is denk ik dé manier om transities in de Wadden op gang te brengen: samen met ondernemers, wetenschappers, natuurorganisaties en bewoners. PRW laat zien dat het kan. Aan ons, beleidsmedewerkers en beheerders, de taak om die handschoen structureel op te pakken, vanuit ons gezamenlijk belang voor de Wadden.

Mieke Attema

Hoofdingenieur-directeur Rijkswaterstaat Noord-Nederland (waarnemend)
Voorzitter Opdrachtgeverscollectief Beheer Waddenzee (OBW)

Voorwoord

Wad Veerkrachtig! 2019

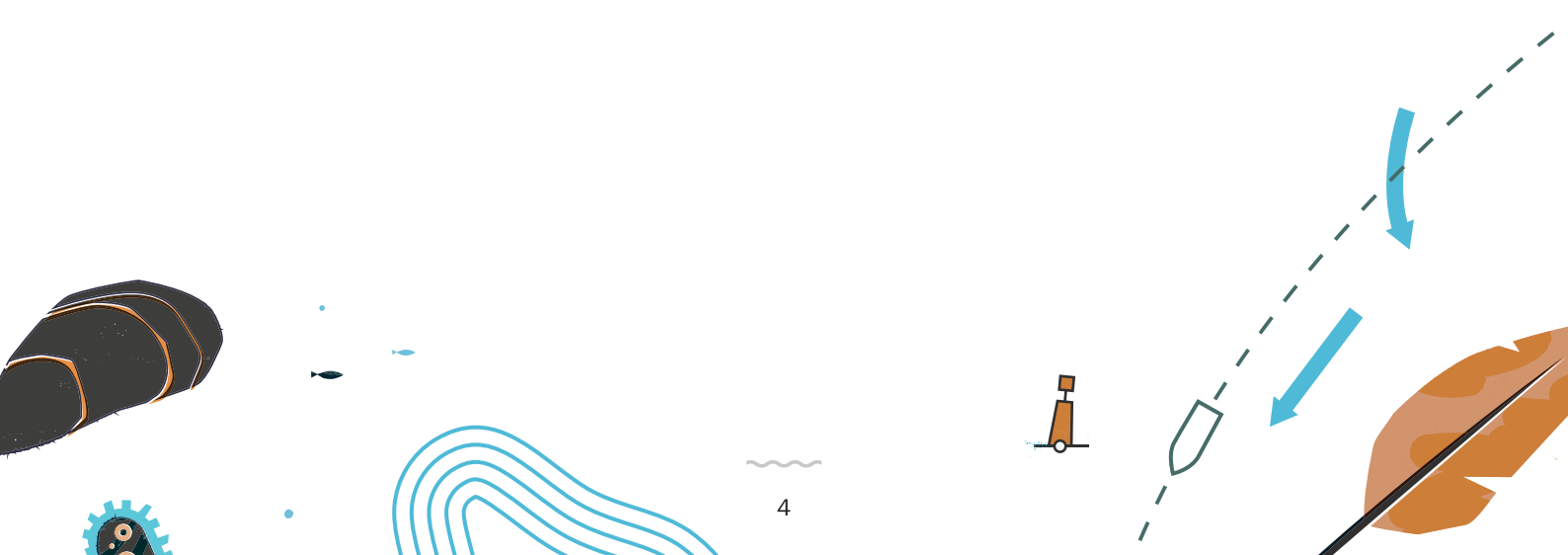
Voor u ligt het jaarverslag van 2019 waarin we u op hoofdlijnen meenemen in wat het Programma naar een Rijke Waddenzee (PRW) in het afgelopen jaar heeft gedaan. Het Programma werkt samen met bewoners, gebruikers, maatschappelijke organisaties en overheden aan een rijke Waddenzee. Voor mens en natuur. Op weg naar een veerkrachtig en duurzaam wadgebied in 2050 als wenkend perspectief voor de toekomst. Dit doen we aan de hand van twee pijlers: natuurverbetering naar een veerkrachtig ecosysteem en transities naar een duurzaam (economisch) medegebruik.

PRW is een netwerkorganisatie die gevraagd en ongevraagd werkt aan de transities op de langere termijn. Maar ook concreet aan de vraagstukken in het hier en nu. Acht thema's staan daarbij centraal: klimaatverandering, natuurlijke dynamiek, onderwaternatuur, vogels, visserij, randen van het wad, bereikbaarheid en mobiliteit en versterken kernwaarden Werelderfgoed. We doen dat aan de hand van 4 rollen: uitdagen, aanjagen, ontwikkelen en verbinden.

In 2019 hebben we concreet gewerkt aan diverse visserijafspraken tussen vissers, maatschappelijke organisaties en de overheid. Op weg naar een duurzame visserij. Trilateraal, samen met Duitsland en Denemarken, zijn we aan de slag gegaan met het ontwikkelen van een UNESCO Dark Sky community. Waarbij we de duisternis in het gebied grensoverschrijdend willen versterken en partijen verbinden. Nog een ander voorbeeld is het uitdagen van partijen om tot echte systeemoplossingen te komen voor de bereikbaarheid van en naar de Waddeneilanden en het verder verduurzamen van de Waddenzee-havens.

Daarbij werken we altijd aanvullend aan onze opdrachtgevers, te weten: de Rijksoverheid, de Waddenprovincies en beheer- en belangenorganisaties. Samen zijn zij de eigenaar van het Programma naar een Rijke Waddenzee. Het programma kan daardoor gevraagd en ongevraagd en soms zelfs stoutmoedig werken aan het verbeteren van beleid, beheer en gebruik. Nu en in de toekomst. Het Wadgebied staat daarbij altijd centraal. In ons denken en doen. Daardoor hebben wij de ruimte om met, tussen en naast de partijen in het gebied samen te werken aan wat nodig is om het natuurgebied en het economisch medegebruik te versterken.

Hendrikus Venema,
Programmadirecteur PRW

Opvallende resultaten

WAAROM EEN VIS EEN PARAPLU NODIG HEeft

De drie Waddenzeelands Duitsland, Denemarken en Nederland hebben afgesproken het tij te keren van de achteruitgang van de vis in de Waddenzee. Het Swimway Action Program is daar een paraplu voor. In het artikel *Swimway Waddenzee, waarom een vis een paraplu nodig heeft* beschrijven Paddy Walker en Martha Buitenkamp de stand van zaken. Samen werken aan rijke visbestanden en visleefgebieden is een belangrijke bijdrage voor het bereiken van het streefbeeld van een rijke Waddenzee.

UITDAGENDE TOEKOMSTVISIE LAUWERSKUST

PRW en de Waddenvereniging werkten samen met ondernemers uit het gebied en anderen aan het Manifest Lauwerskust. Hierin presenteren vijf ondernemers uit het Lauwersmeergebied een gezamenlijke visie op de toekomstmogelijkheden van landbouw, natuur, visserij, wonen, recreatie en duurzaam ondernemen in het gebied. Vanuit de overtuiging dat de unieke kwaliteiten van de Lauwerskust een uitstekende basis vormen om tot een sterke, gebiedseigen economie te komen, met de ecologische draagkracht als basis. De stuurgroep Lauwersmeer heeft het Manifest Lauwerskust positief ontvangen.

WADDENZEE BLIJFT ZWAKKE SCHAKEL FLYWAY

In mei 2019 hebben we de resultaten bekend gemaakt van de grootschalige telling in 2017 van watervogels die gebruik maken van de Oost-Atlantische trekroute voor de tweede in opdracht van PRW. Uit het rapport *East Atlantic Flyway assessment 2017* blijkt dat trends voor de getelde populaties watervogels langs de Oost-Atlantische trekroute als geheel er best goed voor staan. Twee derde van de 95 getelde populaties vertonen een toename of zijn gelijk gebleven. Eén groep vogels valt in negatieve zin op: de vogels die gebruik maken van wadplaten in het intergetijdengebied, bodemdieren eten en broeden in het arctisch gebied doen het slechter dan andere populaties. Met name door de klimaatverandering constateren we voor de populaties steltlopers (kustvogels) die in het Siberisch-Arctisch gebied broeden ongunstige trends.

ONDERWATERNatuur MEER BEKEND EN BEMIND

Het deel van de Waddenzee dat zich onder water afspeelt is nog veelal onbekend bij bestuurders, gebruikers, bewoners, beheerders en beleidsmakers. PRW wil deze onderwaternatuur meer bekend en bemind maken. Samen met beheerders en wetenschappers organiseren we daarvoor een serie Onderwatercafé's. De eerste drie waren in Noordpolderzijl, Den Helder en Leeuwarden.

WAT ZIE JIJ IN JOUW WADDENGEBIED?

PRW nodigt jongere en oudere bewoners van het Waddengebied uit om mee te denken over de toekomst van hun leefgebied. In dit Unesco Werelderfgoed is het niet alleen belangrijk om kritisch te kijken naar nieuwe ontwikkelingen, maar ook goed te kijken naar het bestaande. Zijn er braakliggende terreinen, verouderde of leegstaande gebouwen of andere landschappelijke elementen die niet (meer) passen bij de kernwaarden van Waddenzee Werelderfgoed? Hebben ze historische of ecologische waarde? Moeten we er afscheid van nemen? Of bedenken we er een andere bestemming voor die wel past bij het unieke leef- en natuurgebied? Op www.Wadziejij.nl kunnen bewoners tot half februari 2020 zelf nomineren of stemmen op andermans suggesties.

KENNISLACUNE KLIMAAT-EFFECTEN OP NATUURWAARDEN WADDENZEE

Met het Deltaprogramma 2020 bereidt Nederland zich voor op de gevolgen van klimaatverandering. Het programma kijkt alleen naar factoren die belangrijk zijn voor de mens. De klimaateffecten voor de natuurwaarden, ook in de zo bijzondere Waddenzee, komen daardoor niet aan bod. De Waddenacademie en PRW werken aan Waddengerichte klimaatscenario's om te begrijpen wat de gevolgen voor natuur in het Waddengebied zijn en om richting te geven aan doelgerichte adaptieplannen.

BEDRIJFSMATIG OESTERRAPEN TRANSITIESTAP WADDENVISSERIJ

Op 16 april 2019 besloot het College van GS van de provincie Fryslân over de toedeling van de 12 oesterraapplekken. Een spannende stap voor de oesterbedrijven in de transitie naar een duurzame en milieuvriendelijke bedrijfsvoering. De geselecteerde oesterbedrijven werken nu aan het ontwikkelen van een gezamenlijk raapplan. Hierin leggen ze in meer detail vast hoe het oesterrapen plaats vindt. PRW ondersteunt bij de ontwikkeling van dit plan omdat deze nieuwe manier van vergunningverlening bijdraagt aan duurzaam economisch medegebruik in een Rijke Waddenzee.

Thema 1 Klimaat verandering

HIER DOEN WE HET VOOR!

Op de langere termijn gaat klimaatverandering een steeds grotere invloed uitoefenen op ecologie, waterveiligheid en menselijk medegebruik in de Waddenzee en de Waddenregio eromheen. Door het in kaart brengen van de meest waarschijnlijke scenario's en belangrijkste aandachtsgebieden kunnen we, samen met alle betrokken partijen in het Waddengebied, de benodigde maatregelen plannen.

Om dit doel te bereiken hebben we in 2019 gewerkt aan:

Strategieontwikkeling klimaat voor beleid en beheer

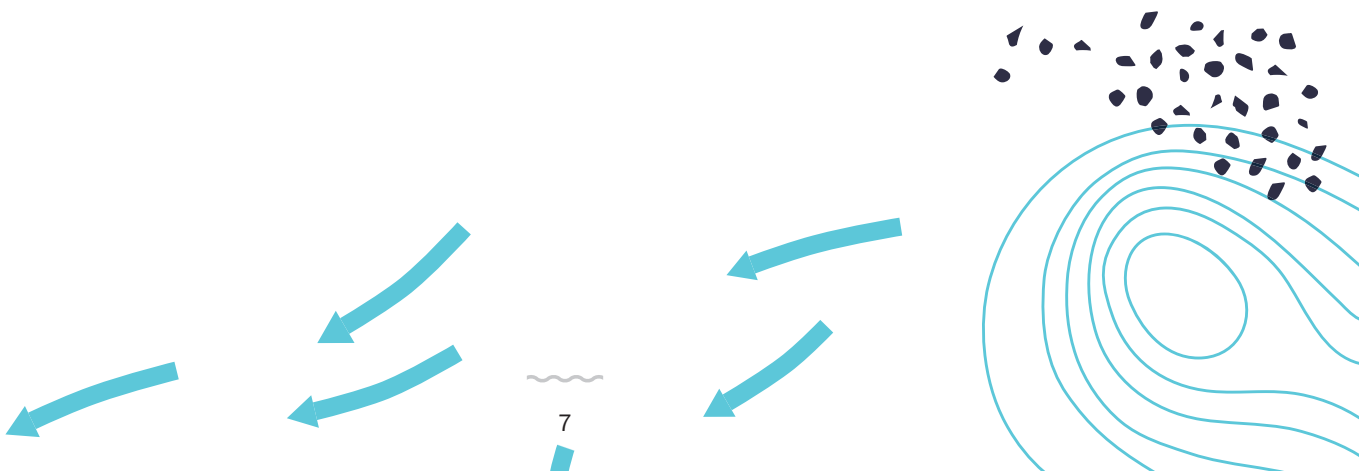
Project in het kort

In de vorige periode is, in samenwerking met de Waddenacademie, al veel kennis bijeengebracht. Dit wordt in deze 3e programmaperiode aangevuld met nieuwe inzichten. Met die informatie kunnen de opdrachtgevers de belangrijkste aandachtsgebieden selecteren. Om zo te komen tot een gezamenlijke strategie voor korte termijn (2030) en lange termijn (2050) voor toekomstig beleid en beheer van de Waddenzee. Met in 2021 een Waddengericht actieplan klimaatadaptatie met bijbehorende community.

Dit hebben we gedaan

Samen met de Waddenacademie analyseren we hoe de zeespiegelstijging doorwerkt in het Waddengebied. De inzichten daarvan zijn in 2020 bekend en wordt dan breed uitgezet. We hebben de samenwerking gezocht met het Deltaprogramma Waddengebied en zowel binnen als buiten die samenwerking gewerkt aan de bewustwording dat zeespiegelstijging belangrijke maatregelen gaat vergen. Tegelijkertijd hebben we meegedacht met de vormgeving van die maatregelen in diverse workshops over adaptie aan de zeespiegelstijging, de dijkversterking Koehoal-Lauwersmeer en de visievorming voor de Lauwerskust. Ook hebben we ons gericht op de gevolgen van temperatuurverandering van water en atmosfeer. Gebleken is dat het Deltaprogramma geen aandacht heeft voor de, mogelijk drastische, effecten van temperatuurverandering op de waddennatuur. Daarom zijn we begonnen deze effecten voor trekvogels in kaart te brengen, samen met de Waddenacademie.

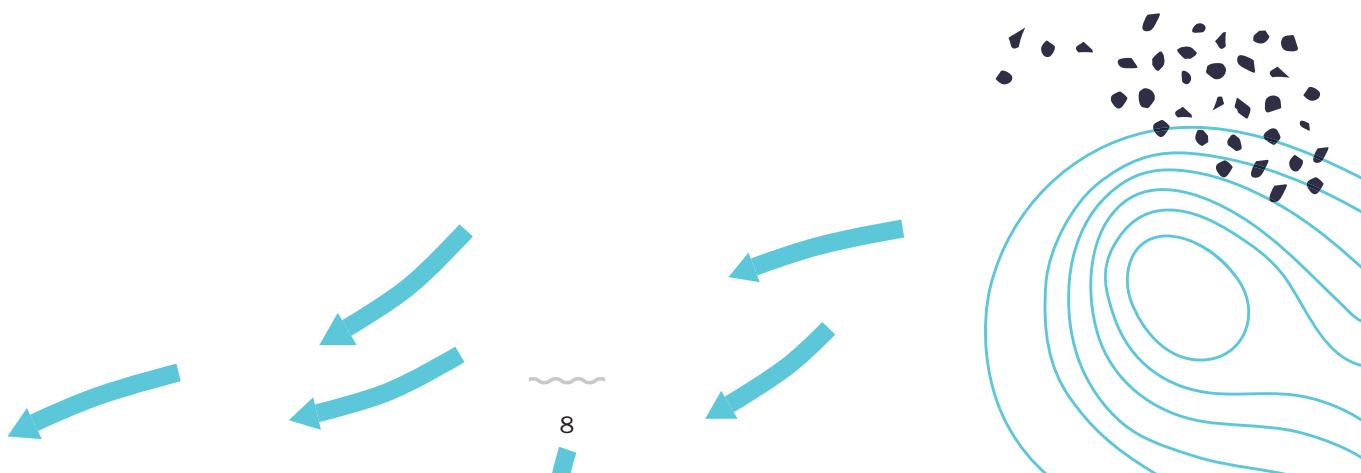
We blijven aandacht vragen voor de gevolgen van temperatuurstijging op menselijke activiteiten en natuur in het Waddengebied, onder andere via blogs.

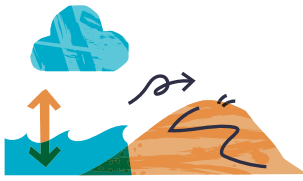
Dit hebben we in 2019 bereikt

Het sleutelwoord is 'bewustwording' van zowel de mogelijke problemen die klimaatverandering gaat veroorzaken als de mogelijke oplossingen daarvan in de Waddengemeenschap. We werken daarbij op basis van de cultuur van 'leven met de zee' in het gebied, waarbij vanouds gebruik gemaakt werd van adaptieve maatregelen, zoals kweldervorming, om het land op te hogen en zodoende veiliger te maken. Dat leidt tot steeds concretere plannen om de zeespiegelstijging het hoofd te bieden. De uitdaging is om deze plannen acceptabel te maken voor de bewoners en gebruikers van het gebied.

Mede door de activiteiten van PRW zien we nu het eerste begin van bewustwording bij beheerders, onderzoekers en natuurbeschermingsorganisaties. Dat moet in 2021 resulteren in een breed gedragen strategie.

Thema 2 Natuurlijke Dynamiek

HIER DOEN WE HET VOOR!

Waar het kan worden natuurlijke dynamische processen in de Waddenzee gestimuleerd, zoveel mogelijk hersteld of versterkt. Dit bereiken we door het wegnemen of het verminderen van opgeworpen barrières of invloeden. Dit draagt bij aan een veerkrachtige natuur en behoud van het Waddengebied als klimaatbuffer.

Om dit doel te bereiken hebben we in 2019 gewerkt aan:

Herstelproject en bewustwording natuurlijk dynamiek eilandstaarten

Project in het kort

Door het vastleggen van duinen en de aanleg van stuifdijken is veel dynamiek langs de zandige kust van de eilanden verloren gegaan. Karakteristieke kustflora en -fauna zijn mede hierdoor verdwenen. PRW stimuleert het herstel van de natuurlijke dynamiek waarbij veiligheid en maatschappelijk draagvlak voorop staan.

Dit hebben we gedaan

Met alle beheerders is verkend welke wensen en mogelijkheden er op dit moment zijn. Ook hebben we meegewerkt aan de uitwerking van de Boschplaatvisie op Terschelling.

Dit hebben we in 2019 bereikt

PRW had een verbindende rol bij het creëren van draagvlak voor de creatie van washovers bij de Boschplaatvisie op Terschelling. We zijn in overleg met provincie Fryslân om te verkennen of en hoe plaatselijke versterking, zoals met schelpdierriffen, erosie van de kwelders kunnen aanpakken. Op de Waddeneilanden werken mensen al aan meer ruimte voor dynamische processen. Op verzoek kan PRW adviseren.

Maatregelenpakket verminderen impact van bodemberoerende activiteiten

Project in het kort

In grote delen van de Waddenzee wordt de bodem frequent beroerd, bedekt of omgewoeld door menselijke activiteiten (baggeren, aanleg kabels en leidingen, visserij). Ook de hoge dynamiek van wind en water zorgt voor natuurlijke bodemberoering. Het is van belang om de effecten van bodemberoering in beeld te krijgen om, indien nodig, een maatregelenpakket te ontwikkelen voor het verminderen van de impact van bodemberoerende activiteiten.

Dit hebben we gedaan

Rijkswaterstaat (RWS) en PRW gaven gezamenlijk opdracht om alle beschikbare kennis van zowel menselijke als natuurlijk vormen van bodemberoering en verstoring in beeld te brengen. Om zo een actueel overzicht te krijgen van de mate waarin ze effecten veroorzaken op de morfologie en de ecologie van het sublitorale deel van de Waddenzee en vergelijkbare systemen wereldwijd. Voor deze studie is een klankbordgroep opgericht met vertegenwoordigers van de belangrijkste belanghebbenden: visserijorganisaties, natuurorganisaties, nutsbedrijven, ministerie van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) en de Waddenprovincies.

Dit hebben we in 2019 bereikt

We spelen een verbindende rol in de samenwerking tussen opdrachtnemers, klankbordgroep en opdrachtgevers in de studie naar bodemberoering. Want voor deze aanpak is de commitment van alle betrokken partijen noodzakelijk. Deze studie ronden we begin 2020 af met daarbij een review door de Waddenacademie. Het is een eerste stap om, indien nodig, een maatregelenpakket te ontwikkelen voor het verminderen van de impact van bodemberoerende activiteiten.

Haalbaarheidsstudie en pilot benutting slib Waddenzee

Project in het kort

Het aanbod van slib in de Waddenzee is (nagenoeg) 'oneindig' groot. Het wordt in grote hoeveelheden afgezet in de rustige delen van de Waddenzee. De vraag is of er, in analogie met de ervaringen in de Eems-Dollard, mogelijkheden zijn om slib uit de Waddenzee duurzaam te hergebruiken. Slib niet meer als afvalstof, als probleem, maar juist als kans bij opgaven van klimaatmitigatie en -adaptatie, kustveiligheid en een duurzame landbouw. Met haalbaarheidsstudies en pilots verkennen we de mogelijkheden.

Dit hebben we gedaan

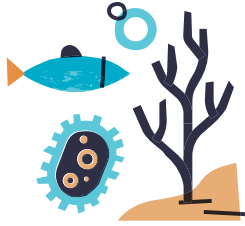
In het ontwerp onderzoek 'Groot Harlingen' lieten we onderzoeken wat slib uit de haven van Harlingen, 1 miljoen m³ per jaar, kan betekenen voor de regio. Door gesprekken met mensen uit de regio, excursies naar interessante plekken en analyse van de opgaven van de regio, is informatie verzameld die zijn vertaald in voorstellen. We startten met de voorbereidingen voor het idee 'Vogelterp' (werktitel). Een mogelijke oplossing voor het baggerbezwaar van kleine haventjes. Is het mogelijk om met koud geperste slibblokken, een innovatie uit het Eems-Dollard 2050 proces, predatorvrije broedrotsen te maken die tegelijkertijd als circulair slibdepot werken? Depots waar boeren uit de omgeving periodiek slib als bodemverbeteraar uit kunnen halen.

Dit hebben we in 2019 bereikt

Het resultaat voor Groot Harlingen is een inspiratiebrochure met verrassende ruimtelijke en technisch-economische voorstellen. Deze brochure met kaartbeelden en technische ontwerpschetsen komt begin 2020 beschikbaar. De feedback van de direct betrokkenen is daarin verwerkt. Het werk tot nu toe wordt al gebruikt als input voor de Programmatische Aanpak Grote Wateren (PAGW) maatregelen 'verzachten randen Koehoal-Lauwersmeer'. Ook bereiden we een studiereis voor, waarbij we met een gezelschap wetenschappers, beleidsmakers en beheerder willen leren van slib-onttrekkingsmaatregelen in het trilaterale Waddengebied. Een eerste aanzet voor een Waddenzee community rond slib-toepassing.

"SLIB DAT VRIJKOMT UIT BEHEER VAN DE WADDENZEE IS PRACHTIGE GRONDSTOF VOOR NIEUWE LANDMAKERS EN POTTENBAKKERS."

– Ineke Noordhoff, publiciste

Thema 3 Onderwaternatuur

HIER DOEN WE HET VOOR!

In grote lijnen is het bestaande beheer en beleid van de Waddenzee gericht op zichtbare en door de mens hooggewaardeerde natuurwaarden: die van droogvallende platen en soorten als vogels, zeehonden, schelpdieren en zeegras. Een rijke Waddenzee is meer dan dat, is completer. Voor wat we zien hebben we goed beleid, zoals onder Natura 2000 aangewezen doelsoorten. Voor wat we niet zien, de sublitorale natuur die onder water zit en blijft, hebben we een inhaalslag te doen. Het vormt een belangrijk deel van het fundament van het ecosysteem. Meer weten en begrijpen van de onderwaternatuur en de interactie met het fysiek (abiotische) deel van het ecosysteem is belangrijk. Meer grip krijgen op het handelingsperspectief voor beleid en beheer staat daarbij voorop, ook in trilateraal verband.

Om dit doel te bereiken hebben we in 2019 gewerkt aan:

Verbinden en borgen van kennisontwikkeling onderwaternatuur

Project in het kort

Om de nodige kennis te ontwikkelen zetten natuurorganisaties, kennisinstellingen en waterschappen een aantal doelgerichte onderzoeksprogramma's op, zoals 'Waddenmozaiek', 'Swimways' en 'Ruim Baan voor Vissen II'. We geven invulling aan onze verbindende rol op het gebied van kennisontwikkeling door, waar nodig, het ondersteunen van de uitvoering en de vertaling van de resultaten naar beleid, ontwikkeling en beheer. We werken daarbij nauw samen met de Waddenacademie. Ook jagen we een majeure transitie aan naar een Waddenkennis-infrastructuur die de internationale topositie van de Waddenkennis benut. Deze is van betekenis voor de economie van Noord-Nederland. Daarnaast gaat het om het aanjagen van veldexperimenten ('leren door doen') door beheerders en gebruikers (met name visserij).

Dit hebben we gedaan

PRW is actief in het kennisnetwerk aanwezig om te leren en te verbinden. We zijn gestart met het inventariseren en analyseren van de kennisvragen uit de voor het Waddengebied relevante kennisagenda's. Samen met de Waddenacademie zijn de vragen duidelijker verwoord. De meest urgente kennisvragen zijn als opdracht uitgezet bij kennisinstellingen. Er is een eerste analyse gemaakt van de kansen voor een Waddenkennisinfrastructuur. Dit pakken we in 2020 verder op. Samen met Waddenacademie, De Nieuwe Afsluitdijk en het Waddenfonds organiseerden we het symposium Nederland Verbrakt. Wetenschappelijke experts gaven inzicht in de natuurlijke en maatschappelijke gevolgen van zeespiegelstijging, zoutwaterkwel en extreme neerslag. Vijf concrete Nederlandse casussen werden toegelicht. In kleinere groepen werd gediscussieerd over de lokale mogelijkheden en beperkingen voor mens en natuur.

Dit hebben we in 2019 bereikt

De samenwerking met de Waddenacademie is versterkt. We hebben samen majeure kennisvragen uitgezet. En ook eerste stappen gezet naar een Waddenkennisinfrastructuur, onder andere door het uitzetten van kennisopdrachten om samenwerking tussen kennisinstellingen te bevorderen.

"WAT FIJN DAT DE ONTWIKKELINGEN IN HET HARINGVLIET EN DE GREVELINGEN OP DIT SYMPOSIUM AANDACHT KRIGEN. ER IS ZO VEEL GEMEENSCHAPPELIJKS. ER IS ZO VEEL VAN ELKAAR TE LEREN. OOK ALS DE PROJECTEN 'UIT FASE' ZIJN."

– Christine Lammerts, Staatsbosbeheer & Life IP Deltanatuur Grevelingen tijdens symposium Nederland verbrakt

Ontwikkelen trilaterale afspraken swimway en onderwaternatuur

Project in het kort

Ook op trilateraal gebied is nog weinig aandacht voor de onderwaternatuur. Wat betreft de vissen is de trilaterale Swimway Vision Wadden Sea vastgesteld en opgenomen in de Verklaring van Leeuwarden in 2018. En is onder voorzitterschap van Duitsland een start gemaakt met een gestructureerde aanpak op het gebied van onderzoek, monitoring, beleid, beheer en stakeholdermanagement. De afspraken worden nu omgezet naar een actieprogramma. De betrokken landen gaan de verantwoordelijkheid voor het uitvoeren van onderdelen van dit programma overnemen. Aan PRW is gevraagd om nu als een next step ook voor de onderwaternatuur als geheel toe te werken naar trilaterale afspraken voor onderzoek, monitoring, beleid, beheer en voorlichting. Zodat er tijdens de volgende trilaterale Ministersconferentie in 2022 besluiten genomen kunnen worden over de onderwaternatuur in brede zin.

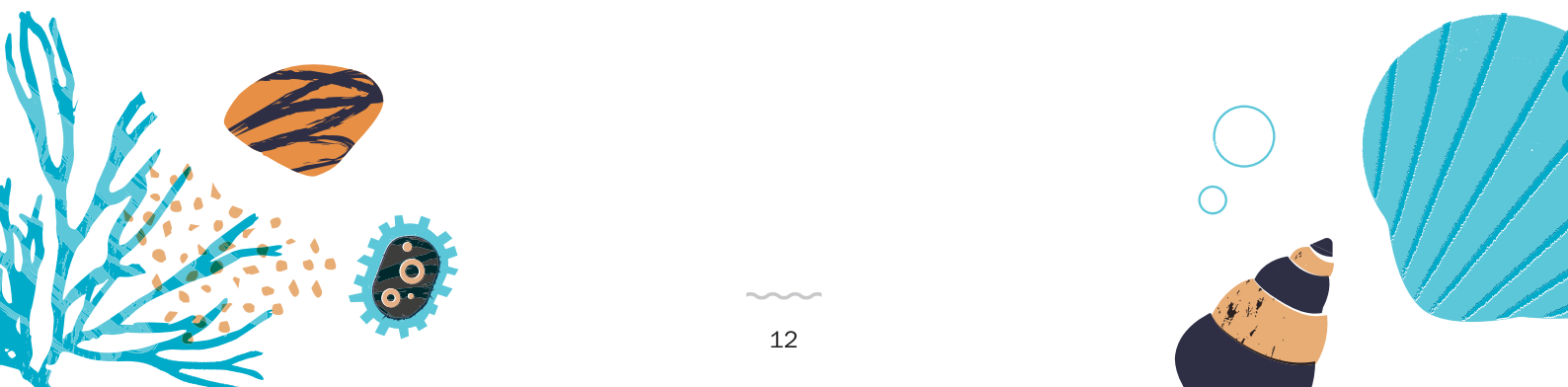
Dit hebben we gedaan

PRW werkte mee aan de organisatie van de eerste Swimway conferentie in Hamburg in september 2019. In 2021 wordt deze conferentie opnieuw georganiseerd. De twee stakeholderbijeenkomsten Swimway in Nederland stonden in het teken van kennis uit langjarige vismonitoring Waddegebied en visserij onderzoek in Nederland. Uit gesprekken en analyse blijkt dat we in Nederland best veel kennis over onderwaternatuur hebben. We weten over en meten veel soortgroepen, maar een voedselweb en/of habitat benadering ontbreekt. Hoe het met de onderwaternatuur gesteld is, wat er gewenst is en waar we naar streven is nog niet zo duidelijk. Met het Common Wadden Sea Secretariat (CWSS) is afgesproken om na te gaan hoe het staat met de kennis in Duitsland en Denemarken. De volgende stap is te bedenken hoe we toe kunnen werken naar een perspectief op de onderwaternatuur in de Waddenzee.

Dit hebben we in 2019 bereikt

Tijdens de Swimway conferentie in Hamburg is afgesproken nu te starten met de uitvoering van het trilaterale Swimway actieprogramma. Dit betekent dat er onderzoeksprojecten worden gedefinieerd (en in Nederland al gehonoreerd), monitoring wordt verbeterd en onderling afgestemd en er aandacht komt voor de beleidsmatige implementatie van de trilaterale visdoelen. Daarmee is de opgave van PRW om Swimway op de trilaterale agenda te krijgen geslaagd. En het wenkende perspectief voor 2050 een stap dichterbij.

Pilots natuurverbetering en duurzaam medegebruik

Pilots natuurverbetering en duurzaam medegebruik

Project in het kort

Het herstel van de natuurkwaliteit van de Waddenzee is geen automatisme. Naast kennisontwikkeling moeten er ook actief (innovatieve) pilots gestimuleerd worden ('leren door doen'). Deze richten zich op natuurverbetering, op het verduurzamen van menselijke activiteiten en op het over de drempel helpen van belangrijke, maar verdwenen soorten (om vervolgens hiervan te leren).

Dit hebben we gedaan

We werken verder aan de herintroductie van de platte oester. Voor het herstel van populaties in de Waddenzee is aan Wageningen Marine Research (WMR) en Koninklijk Nederlands Instituut voor Onderzoek der Zee (NIOZ) gevraagd gezamenlijk volgende stappen te zetten in het verkrijgen van geschikt broed. Waarmee we meer kennis krijgen van hoe we de populaties Bonamia-vrij kunnen houden. In nauwe afstemming met de Programmatische Aanpak Grote Wateren is nagedacht over mogelijk nieuwe pilots. We hebben daarvoor een redeneerlijn ontwikkeld waarbij verbeteren van ecologische processen prevaleert boven habitats boven soorten. Meerdere pilots, niet alleen voor natuurverbetering maar ook voor duurzaam medegebruik, zijn in ontwikkeling, zoals 'van korf tot bord', het durven laten liggen van het kadaver van een groot zeezoogdier voor natuur en bewustwording en verder uitproberen van het meegroeivermogen van zomerpolders.

Dit hebben we in 2019 bereikt

We hebben in nauwe afstemming met Programmatische Aanpak Grote Wateren een redeneerlijn ontwikkeld waarlangs we mogelijke pilots kunnen leggen. Pilots gericht op het verbeteren van ecologische processen hebben de voorkeur (boven habitats boven soorten). Daarmee werd ook duidelijk hoe beide programma's elkaar kunnen versterken en wat de volgorde van de dingen is.

"WORDT HET NIET EENS TIJD OM DE DIEPERE, BRAKKE DELEN VAN HET LAUWERSMEER, IN TE ZETTEN VOOR KWEEK VAN PLATTE OESTER?"

– deelnemer symposium Nederland verbrakt op 3 december 2019

Onderwaternatuur bekend en bemind maken

Project in het kort

Het deel van de Waddenzee dat zich onder water afspeelt is nog veelal onbekend bij bestuurders, gebruikers, bewoners, beheerders en beleidsmakers. Als deze partijen de waarde hiervan inzien en de urgentie van verbetering, ontstaat vanzelf meer bereidheid om de onderwaternatuur te respecteren en te beschermen. Ofwel: het onbekende bekend en het onbemind bemind maken. Door resultaten van onderzoek en pilots integraal onder de aandacht te brengen bij de doelgroepen en te voorzien van handelingsperspectieven vergemakkelijkt de verankering in beleid en beheer.

Dit hebben we gedaan

Samen met beheerders en wetenschappers organiseren we een serie onderwatercafés in het Waddengebied. Iedereen die woont of werkt in het gebied en interesse heeft in (de onderwaternatuur van) het Wad is welkom.

Samen hebben we verschillende inzichten en kunnen we kennis delen, elkaar versterken en bewustzijn vergroten voor onderwaternatuur in de Waddenzee. De eerste drie onderwatercafés zijn geweest. In 2020 volgen er nog drie.

In Onzichtbaar Wadden, de bijdrage van PRW in de Kust&Zee gids 2019-2020, aandacht voor onderwaternatuur in de Waddenzee. Op de Natuurtop in Groningen organiseerden we, samen met Wetterskip Fryslân, een workshop rond Swimway en vismigratie.

Dit hebben we in 2019 bereikt

De Onderwatercafés zijn laagdrempelig. Op deze manier bereiken we niet alleen professionals maar ook bewoners en geïnteresseerden in het Wad. De Kust&Zee gids heeft een oplage van 200.000 langs de gehele Nederlandse kust. Onder ander op de veerboten naar de Waddeneilanden, op campings en bij de VVV's. Zo maken we bij meerdere doelgroepen de wondere wereld onder water meer bekend en bemind.

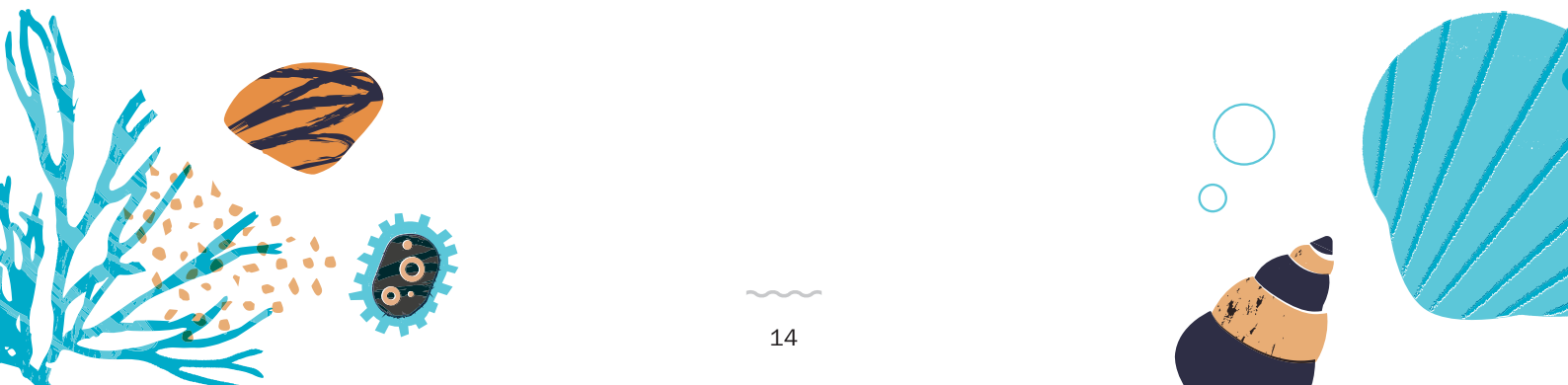
Indirecte invloeden menselijk handelen verminderen

Project in het kort

Indirecte invloeden van menselijke activiteiten buiten de Waddenzee kunnen ook van invloed zijn op het ecosysteem in de Waddenzee. Lozing van gebiedsvreemde stoffen, die nog niet standaard gemeten worden en waarvan de effecten op organismen nog niet bekend zijn, is een ander aandachtspunt voor PRW. Dit is een onderbelicht element van het waterkwaliteitsbeheer in de Waddenzee. We nemen daarbij de rol van uitdagen en aanjagen, waarbij we onderzoeken of lozing en verdunning van stoffen in een groot watersysteem als de Waddenzee zodanig is dat er geen probleem is.

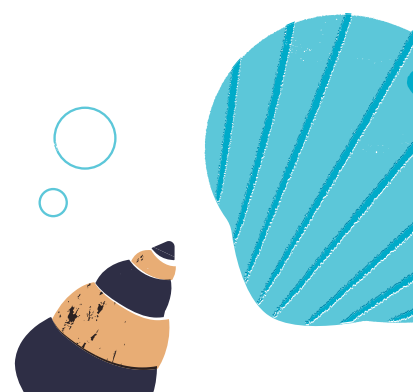
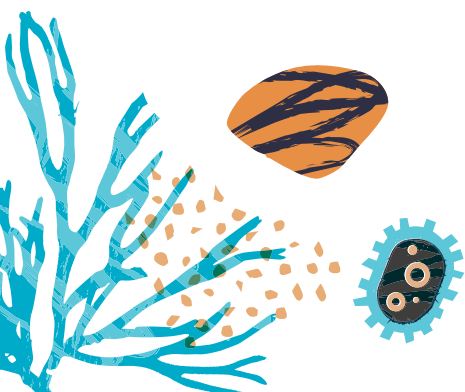
Dit hebben we gedaan

Als het gaat om het verminderen van de indirecte invloeden van menselijk handelen, dan richten we onze aandacht in eerste instantie op de lozing van (opkomende) potentieel ecotoxische stoffen naar de Waddenzee. En op de consequenties daarvan voor het ecosysteem. We werken hierin samen met Deltares. In opdracht van PRW wordt het Waddenzee stromingsmodel 'Ecowasp' gekalibreerd om de verspreiding en verdunning van stoffen in de Waddenzee te berekenen. PRW ontving van de waterschappen debieten die bij spuisluisen en gemalen langs de Noord Hollandse, Friese en Groningse kust in de Waddenzee zijn geloosd. Begin 2020 worden de uitkomsten verwacht. Vanuit hogeschool Van Hall Larenstein werk(t)en vier studenten aan dit thema. Twee studenten hebben, in samenwerking met Wetterskip Fryslân, veld- en literatuuronderzoek gedaan naar concentraties opkomende stoffen en de belasting van de Waddenzee. De twee andere studenten doen een verdiepend onderzoek naar de aanwezigheid van medicijnresten alsmede pesticiden.

Dit hebben we in 2019 bereikt

Om lozing van gebiedsvreemde stoffen in de Waddenzee te onderzoeken, werken we met de bestaande modellen Solutions en Ecowasp. Dankzij de samenwerking met Deltares kunnen we gevalideerde gegevens over opkomende stoffen in het zoete oppervlaktewater gebruiken als input voor lozing in de Waddenzee en in de Nederlandse kustwateren. En dankzij de medewerking van de vier waterschappen Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier, Noorderzijlvest, Hunze en Aa's, en Wetterskip Fryslân kan worden berekend hoeveel stoffen met het spuiwater worden geloosd. Met het Waddenzee model willen we aantonen of 'dilution the solution is', of dat er reden is voor nader onderzoek naar mogelijk schadelijke concentraties en effecten op de onderwaternatuur.

Thema 4 Vogels

HIER DOEN WE HET VOOR!

Voor vogels is de Waddenzee een belangrijke schakel in het leefgebied dat zich uitstrekt van de overwinteringsgebieden langs de kust van West-Afrika tot in de broedgebieden in Siberië. De activiteiten/projecten voor PRW die door de opdrachtgevers zijn aangedragen, bestaan uit de Flyway-monitoring en het komen tot een zo veilig mogelijke en veerkrachtige Waddenzee voor vogels.

Om dit doel te bereiken hebben we in 2019 gewerkt aan:

Flyway-monitoring: borgen en overdragen

Project in het kort

De 'Flyway' is de Oost-Atlantische trekroute die vogels jaarlijks afleggen tussen de arctische broedgebieden en de overwintergebieden langs de westkust van Afrika. De Waddenzee vormt op die trekroute een onmisbare schakel als broed-, stop- en overwinterplaats en is daarmee onderdeel van een groter geheel. Uit de Flyway-monitoring die tussen 2012 en 2018 door PRW mede is aangejaagd en uitgevoerd blijkt dat de Waddenzee een zwakke schakel is voor trekvogels van de Oost-Atlantische trekroute. Om de consistentie en de kwaliteit van de monitoring te borgen, beheert PRW tot 2021 nog het monitoringsprogramma en zoekt zij tegelijkertijd naar een nieuwe eigenaar van de Flyway-monitoring aan wie zij haar taken kan overdragen.

Dit hebben we gedaan

De afgelopen jaren heeft PRW een faciliterende en uitvoerende rol gespeeld bij de monitoring langs de flyway in samenwerking met o.a. het Wadden Seay Flyway Initiative. We zijn nu opdrachtgever voor Sovon voor het uitvoeren van de tellingen en het maken van een assessment. We voeren gesprekken met het ministerie van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) voor de overdracht van het eigenaarschap. Inzet is om de Flyway-tellingen financieel duurzaam onder te brengen bij de Wettelijke Onderzoekstaken (WOT). We werken mee aan het analysedocument basismonitoring om Flyway-monitoring ook op te nemen in Basismonitoring Waddenzee.

Dit hebben we in 2019 bereikt

De Flyway assessment 2017 is in mei 2019 gepubliceerd. We organiseerden samen met Sovon en It Fryske Gea een persmoment waar we de resultaten van deze telling van migrerende en broedvogels langs de Oost-Atlantische Flyway presenteerden. En waarin we ook de trends in de Waddenzee vergeleken met die van de gehele Flyway. Op deze manier hebben we de waarde van de Waddenzee in de Oost-Atlantische trekroute en het belang van monitoren via breed onder de aandacht gebracht. Ook is dit jaar de steekproeftelling in West-Afrika uitgevoerd.

Ontwikkelen beheermaatregelen betreffende klimaatverandering

Project in het kort

Alle vogels die een bezoek brengen aan de Waddenzee hebben dezelfde behoeften: voldoende voedsel, rust, en veiligheid. Dat het niet goed gaat met de broedvogelpopulaties heeft verschillende oorzaken, zoals het vastleggen van de kust, verstoring en een gebrek aan voldoende beschikbaar voedsel. Ook klimaatverandering heeft een belangrijk effect op de Waddenzee en daarmee ook op de vogels die er leven. Het huidige monitoringssysteem, waarbij met name naar vogelaantallen wordt gekeken en reactief actie wordt ondernomen is onvoldoende. Om proactief in te kunnen spelen op de veranderingen is het van belang om een early-warning-systeem te ontwikkelen. Waarbij de benodigde beheermaatregelen worden getroffen om de vogels een zo gezond en veilig mogelijke plek te bieden in de Waddenzee.

Dit hebben we gedaan

In 2019 is de eerste stap gezet met een literatuurstudie. Want voordat beheer en monitoring verbeterd kunnen worden moet eerst duidelijk zijn wat de te verwachten effecten zijn van klimaatverandering op vogels die gebruik maken van de Oost-Atlantische trekroute.

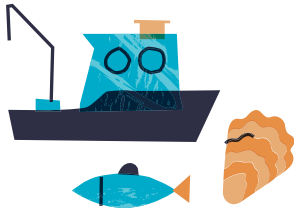
Dit hebben we in 2019 bereikt

In samenwerking met de Waddenacademie is een literatuurstudie gemaakt naar de te verwachten effecten van klimaatverandering op de vogels die gebruik maken van de Oost-Atlantische trekroute. Naast bestaande kennis brengt deze studie ook de belangrijke kennisleemten in beeld. De literatuurstudie is begin 2020 gereed.

"EEN GEZONDE WADDENZEE IS ESSENTIEEL VOOR VOGELS OM TE KUNNEN OMGAAN MET DE VERANDERINGEN DIE KLIMAATVERANDERING MET ZICH MEEBRENGEN."

– Fred Wouters, Directeur-Bestuurder Vogelbescherming Nederland

Thema 5 Visserij

HIER DOEN WE HET VOOR!

Een economisch vitale visserij vormt een onlosmakelijk deel van de rijke Waddenzee. Een visserij die de schelpdiervoorraden wijs benut, oog heeft voor gezonde bodemstructuren, ongestoorde gebieden respecteert en een gezonde vis- en garnalenstand nastreeft via haar beheer. In het bereiken van het perspectief van de Rijke Waddenzee speelt de visserij aldus een cruciale rol. Een inzet op de realisatie van de visserijconvenanten en -akkoorden blijft daarom onontbeerlijk. Daarbij wordt een economisch vitale visserij als een onlosmakelijk deel gezien van de rijke Waddenzee.

Uitvoering visserijconvenanten en -akkoorden

Project in het kort

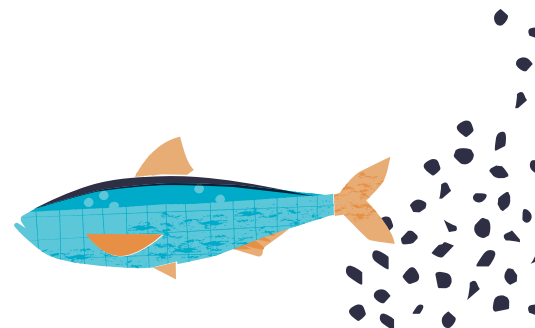
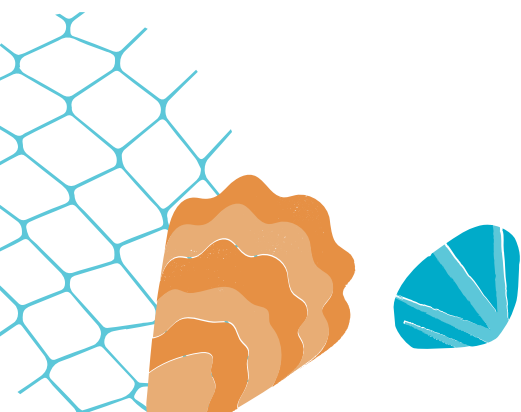
De uitvoering van de afspraken uit het mosselconvenant en het garnalenakkoord (VisWad) is in 2019 gecontinueerd. Voor beide convenanten geldt dat 2020 een belangrijk jaar wordt. De mosselzaadvisserij zou dan voor 100% vrij van de bodem moeten komen en de garnalenvloot zou haar impact halveren. Voor de handkockelvisserij stond 2019 in het teken van de consolidatie van de nieuwe meerjarenafspraken. Voor de oesterondernemers was het een spannend jaar, omdat de selectie van oesterbedrijven is doorgevoerd. 12 van de 25 kandidaten zijn daarbij geselecteerd.

Dit hebben we gedaan

Als trekker van de werkgroepen en secretaris van de bestuurlijke overleggen heeft PRW de partijen geholpen in de uitvoering van hun afspraken. We adviseerden het Waddenfonds en het ministerie van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) over het staatssteundossier van de tenderregeling garnalenvisserij. We ondersteunden de provincie en de selectiecommissie oestervisserij bij een zorgvuldige selectie van de oesterrapers. De kennisconferentie garnalenvisserij heeft bijgedragen aan een beter onderling begrip en we zoeken via het sturen op uren naar nieuwe vormen van een beheerste garnalenvisserij.

Dit hebben we in 2019 bereikt

De geselecteerde oesterrapers werken nu samen aan een gemeenschappelijk raapplan. Er zijn gedragen voorstellen voor verdere gebiedsbescherming vanuit het Mosselconvenant en het VisWad akkoord. PRW heeft de tussentijdse evaluatie van het VisWad akkoord opgeleverd. De kokkelvisserij kunnen verder onder de vlag van nieuwe meerjarenafspraken.

Kansen verdere verduurzaming Waddenvisserij

Project in het kort

Het toekomstperspectief 2050 voor de visserij staat nog niet vast. Een vergaande verandering kan worden gerealiseerd door een economisch vitale sector die werkt aan een visserij die zo veel als mogelijk vrij van de bodem vist, zonder of met geringe bijvangst en een vangstniveau of intensiteit waarbij alleen het 'surplus' van de doelsoorten wordt geoogst. Vissoorten die onder druk staan worden niet bevestigd. Dat vereist een sprong in denken en in techniek. De uitdaging wordt nog groter als daarnaast de ambitie is om de regionale betekenis van de visserij op sociaal en economisch gebied te behouden of te versterken. Daarvoor zet het programma in op een kennisplatform, regionaal duurzaam (economisch) medegebruik, benutting nieuwe kansen op het gebied van aquacultuur en een gemeenschappelijke visie.

Dit hebben we gedaan

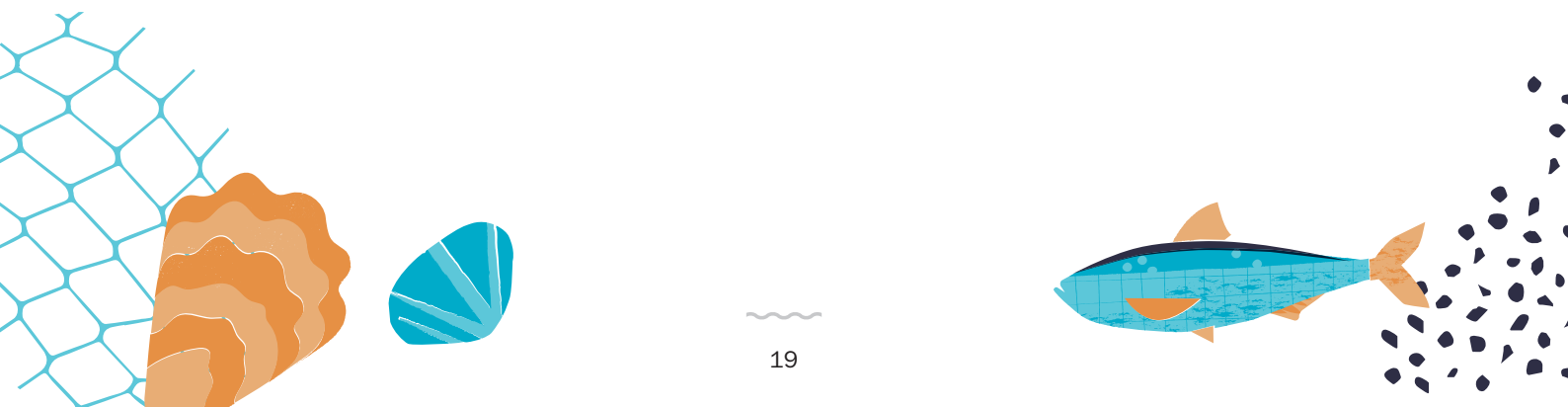
PRW startte een Visietraject Visserij met als centrale vraag hoe "het wenkend perspectief Waddengebied 2050", met een visserij die natuur inclusief vist conform de draagkracht van de Waddenzee vorm te geven. Onder leiding van Tineke Netelenbos is een sessie gehouden met de vertegenwoordigers van alle visserijsectoren van de Waddenzee. De vaste vistuigvisserij konden hun ideeën voor de versterking van hun bedrijfstak delen. Na bezoek aan polder Wassenaar is actie ondernomen om de mogelijkheden voor een doorstart te verkennen, omdat dit een unieke locatie is met potentie voor impuls aan mariene aquacultuur. En we werkten aan de voorbereiding van een Wadlab 'naar een toekomstbestendige oogst van voedsel in en om de Waddenzee' die we begin 2020 organiseren voor frissenkers en koplopers van de voedselketen.

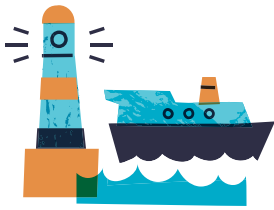
Dit hebben we in 2019 bereikt

De basis is gelegd om de Wadvisserij te ondersteunen om gezamenlijk tot een gemeenschappelijke visie voor de visserij van de Waddenzee te komen. Naast inhoudelijke thema's en ideeën werkten we ook aan versterking van onderlinge relaties en vertrouwen. De ideeën van de vaste vistuigvisserij worden nu onderzocht op haalbaarheid; dat is nodig en mogelijk om ze van de grond te krijgen. PRW zet zich in om van Polder Wassenaar een optimale testfaciliteit te maken en heeft het draagvlak daarvoor middels diverse gesprekken in beeld gebracht.

"VANUIT ALLE SECTOREN WERD EEN VISIE OP SAMENWERKING GEGEVEN, WAARBIJ DE WENS IS OM TOT EEN GEZAMENLIJK GEDRAGEN VISIE TE KOMEN. ONDER HET VOORMALIGE PRODUCTSCHAP VIS WERD DIT GEFACILITEERD, MAAR DOOR HET OPHEFFEN HIERVAN IS OP DIT GEBIED VACUÛM ONTSTAAN. HET INVULLEN DAARVAN BLIJKT NIET EENVOUDIG, MEDE DOOR DE GROEI VAN HET AANTAL VISSERIJORGANISATIES, MAAR IS WEL NOODZAKELIJK."

– Derk Jan Berends, Nederlandse Vissersbond.

Thema 6 **Bereikbaarheid en Mobiliteit**

HIER DOEN WE HET VOOR!

De verbindingen van en naar de Waddeneilanden en Waddenzeehavens zijn onderhevig aan veranderingen die zich in de natuur afspelen. De bodem van de Waddenzee is tegen de zeespiegelstijging in omhoog gekomen én doet dat nog steeds. Mede daardoor hebben we te maken met toenemende hoeveelheden slib en een veranderende getijdenstroming, die weer effect hebben op de diepte en breedte van de vaargeulen. Op termijn krijgt het gebied waarschijnlijk te maken met een versnelde zeespiegelstijging wat voor nieuwe uitdagingen zorgt. Daarnaast worden er nieuwe (duurzame) eisen gesteld aan de manier waarop we de vervoersketen en de havens inrichten en aan de manier waarop we reizen. De bereikbaarheids- en mobiliteitsvraagstukken worden door de opdrachtgevers en belanghebbenden in gang gezet met hulp van PRW.

Om dit doel te bereiken hebben we in 2019 gewerkt aan:

Lange termijn verkenning bereikbaarheid en mobiliteit Waddeneilanden

Project in het kort

Dit project omvat de lange termijn verkenning naar de bereikbaarheid en mobiliteit van de Waddeneilanden (2050). Een belangrijk en, gelet op de morfologische ontwikkelingen, in toenemende mate urgent, maar ook een uitdagend en kansrijk dossier, dat op de langere termijn vraagt om een waardegedreven systeemspromg. Energietransitie, benutting van technologische ontwikkelingen van vervoersoplossingen (smart shipping, scheepsinnovatie, maar ook ontwikkeling van buisconcepten en drones) en scherpere keuzes voor bijvoorbeeld scheiden van vervoersstromen, beperken van vervoerstonnen, keuze in aanlandplekken etc. kunnen mogelijk drager zijn van deze systeemspromg. De bereikbaarheid van de Waddeneilanden en de zoektocht naar een mobiliteitssysteem dat goed aansluit bij de status als Werelderfgoed vormen hierin een harde randvoorwaarde.

Dit hebben we gedaan

We benutten voor de lange termijn verkenning voor de Waddeneilanden kennis en inzichten vanuit de transitiekunde. We zoeken daarvoor innovaties op. Zo bracht de Energy Observer op uitnodiging van PRW een bezoek aan het Waddengebied. En voerden we met behulp van studenten een scan uit naar wereldwijde ontwikkelingen op het vlak van (duurzame) mobiliteitsconcepten. Nu werken we in co-creatie met Greenbridges aan het verder vormgeven van de lange termijn verkenning. De uitvoering hiervan loopt door in 2020.

We organiseerden een WadLab | Ecothon duurzame mobiliteit Waddeneilanden, waarin ecologen via een designthink-aanpak aan de slag gingen met protoypen van ultiem duurzame mobiliteitsystemen, uitgaand van de kwaliteiten en kwetsbaarheid van het waddenecosysteem.

Dit hebben we in 2019 bereikt

Door onze aanpak en door gesprekken met stakeholders en eilandbesturen agendeerden we het vraagstuk rond bereikbaarheid en mobiliteit Waddeneilanden breder. De kennis over morfologie en klimaat maakten we zo meer zichtbaar en daarmee ook bespreekbaar(der).

"DIE GOEIE VERBINDING IS NIET ALLEEN EEN TRAJECT DIE JE AFLEGT, MAAR DAT IS OOK DE LEEFBAARHEID GARANDEREN VAN DE EILANDEN."

– Ineke van Gent, burgemeester van Schiermonnikoog, tijdens interview voor transitie schets duurzame bereikbaarheid en mobiliteit Waddeneilanden

Lange termijn verkenning bereikbaarheid en mobiliteit Waddenzeehavens

Project in het kort

Voor de Waddenzeehavens is bereikbaarheid vanaf zee cruciaal. De mogelijkheden voor een duurzame bereikbaarheid worden al volop verkend door de opdrachtgevers en andere partijen in het gebied. Slimmer omgaan met slib ('nature based solutions') bijvoorbeeld of het uitvoeren van maatregelen waarbij gebruik wordt gemaakt van getijdestrogingen. Met het oog op de toekomst en de morfologische ontwikkelingen in de Waddenzee is het ook voor de havens relevant nu de vraag te stellen of deze maatregelen op de lange termijn hun doelen behalen. Of dat we na moeten denken over wellicht een ander logistiek- of vervoerssysteem in 2050, waarbij we ook voorbij onze eigen grenzen kijken en leren van best practices uit binnen- en buitenland.

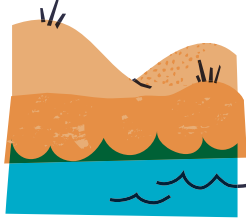
Dit hebben we gedaan

Voor verduurzaming en bereikbaarheid van de havens verkennen we onder andere in samenwerking met Port of Harlingen de mogelijkheden voor het nuttig toepassen van havenslib in het achterland van Harlingen. We benutten hierbij de leerervaring uit de Eems-Dollard. Met Groningen Seaports en Port of Den Helder staan verkennende gesprekken geagendeerd, waaruit meer focus zal moeten blijken voor de uit te voeren verkenning. We zien hierbij kansen om het bereikbaarheidsvraagstuk te koppelen aan waterstof/energietransitie en verduurzaming van (wadden)scheepvaart aan te jagen. Een verkennend gesprek met de Rijksrederij (als mogelijk launching customer) hierover heeft inmiddels plaatsgevonden.

Dit hebben we in 2019 bereikt

De leerervaringen uit het nuttig toepassen van slib uit de Eems-Dollard benutten we in het onderzoek naar nuttig toepassen slib Haven in Harlingen.

Thema 7 Randen van het Wad

HIER DOEN WE HET VOOR!

De Randen van het Wad komen steeds meer onder druk te staan door klimaatverandering. De kustveiligheid in combinatie met bodemdaling en toenemende verzilting vraagt nadrukkelijk aandacht. Hoe geven we onder de veranderende omstandigheden invulling aan veiligheid, biodiversiteit en de economie in het kustgebied? Vanuit Randen van het Wad zoeken we naar integrale oplossingen waarbij de harde scheidslijn tussen land en zee verzacht wordt. PRW heeft hierbij de rol om zaken te agenderen, innovaties te stimuleren en nieuwe projecten aan te jagen. Hierbij gaan de functies natuur, waterveiligheid, landbouw en beleving vaak hand-in-hand.

Om dit doel te bereiken hebben we in 2019 gewerkt aan:

Pilots integrale gebiedsopgaven overgangszones

Project in het kort

Centraal staat het handelingsperspectief in relatie tot de verwachte effecten van de klimaatverandering op leven, wonen en werken in het Waddenkustgebied. Onze focus richt zich met name op waterveiligheid, economie en biodiversiteit. De meerwaarde van PRW zit met name in het bieden van overzicht en in onze integrale blik. We sluiten aan bij initiatieven en ontwikkelingen die bottom-up ontwikkeld zijn, integraal en schaalbaar zijn en daar waar veranderenergie aanwezig is.

Dit hebben we gedaan

PRW begeleidt het proces van de verkenning van ecologische kansen in relatie tot (zee)dijkversterking Koehoal – Lauwersmeer. Ook werken we mee aan de Verbinding kustzone – achterland. Een groen-blauwe verbinding tussen Reitdiep en Beneden Hunze. Dit krijgt invulling via het project Landschapsinclusieve Landbouw in De Marne van het College van Rijksadviseurs, in samenwerking met regiodeal Natuurinclusieve landbouw. En we werkten samen met de Waddenvereniging en ondernemers uit het gebied aan het Manifest Lauwerskust. Een visie op de toekomst van het gebied die de identiteit en de kwaliteit van het kustgebied versterkt. Met inzet op innovatie in de landbouw, klimaatadaptatie, duurzame energie, ecologie en een bottom-up aanpak. Dit brengt nieuwe energie in het gebied en de Stuurgroep Lauwersmeer heeft aangegeven het Manifest te willen vertalen in hun uitvoeringsprogramma.

Dit hebben we in 2019 bereikt

De stuurgroep Lauwersmeer heeft het Manifest Lauwerskust positief ontvangen. Gezamenlijk wordt gewerkt aan concrete vertaling naar een 4-jarig uitvoeringsprogramma. PRW is gevraagd hierbij te ondersteunen. Bij de kustverdedigingsprojecten Brede Groene Dijk, het dijkvak Koehoal – Lauwersmeer en de Dubbele Dijk) kijken we met een brede blik hoe veiligheid, ecologie en maatschappelijke vraagstukken in samenhang kunnen worden opgepakt. Bij de verkenning Landschapsinclusieve landbouw in De Marne vragen we specifiek aandacht voor een klimaatrobuuste waterhuishouding en ecologische verbindingen tussen kust en achterland.

Visie en pilots zilte economie Waddenzeekust

Project in het kort

Samen met Zoet Zout Knooppunt heeft PRW met stakeholders verkend hoe invulling te geven aan het verziltingsvraagstuk. Dit in opdracht van provincies Noord-Holland, Fryslân en Groningen en de inliggende waterschappen. De verkenning is vertaald in het rapport “aanpak regie verziltingsvraagstuk Noord-Nederland”. Dit rapport is integraal opgenomen in het bestuursakkoord van de provincie Fryslân. In de aanpak staan 3 zaken centraal: a) vergroten inzicht en uitwisseling van kennis, b) mitigatie en c) adaptatie met betrekking tot de toenemende verzilting.

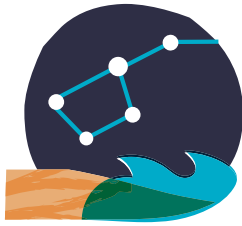
Dit hebben we gedaan

Voortbouwend op de verkenning richten we ons met name op adaptatie. Adaptatie is minder vanzelfsprekend dan mitigatie. Het gaat met vallen en opstaan, je moet pionieren. PRW heeft opdracht gegeven om in kaart te brengen welke initiatieven momenteel spelen en wat kansrijke initiatieven op de korte termijn zijn. Er is een koppeling gelegd met de opdracht/studie van de Hanzehogeschool naar de exploitatiemogelijkheden van de Dubbele Dijk. Op basis van deze inventarisatie krijgen we inzicht tegen welke problemen de kansrijke pilots aanlopen. Dit kunnen zowel inhoudelijke, praktische als financiële hobbels zijn. We verkennen of en zo ja, hoe financiële partijen bereid zijn om te investeren in kansrijke pilots. Op basis van bovenstaande willen we komend voorjaar (2020) concrete pilots selecteren die we vervolgens faciliteren in het op- of doorstarten.

Dit hebben we in 2019 bereikt

Het rapport Aanpak regie verziltingsvraagstuk Noord-Nederland is besproken met bestuurders van de Waddenprovincies en de waterschappen Hunze en Aa's, Noorderzijlvest, Wetterskip Fryslân en Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier. Deze aanpak is de basis voor de verdere inspanningen rond het verziltingsvraagstuk. Samen met diverse landbouwpartijen en overheden ontwikkelden we het Programma Zoet op Zout. De ambitie is dat Stichting Proefboerderijen Noordelijke Akkerbouw (SPNA) het kenniscentrum wordt voor Klimaatbestendige Landbouw in de noordelijke kleischil. Er wordt nu gewerkt aan financiering van de 4-jarige innovatieve pilot. De Pilot Lauwerskust Vismigratie & economie in brak watergebied is gestart. Het is een uitwerking van een van de vijf thema's van het Manifest Lauwerskust. We verkennen de mogelijkheden voor vismigratie (24/7), kleinschalige visserij, klimaatadaptatie, brakwaternatuur en natuurbeleving.

Thema 8 Versterken kernwaarden Werelderfgoed

HIER DOEN WE HET VOOR!

Sinds 2014 behoort de Waddenzee tot UNESCO Werelderfgoed. Daarmee is de (internationale) bekendheid van het gebied toegenomen en staat het op gelijke voet met wereldberoemde natuurgebieden als Yellowstone, het Great Barrier Reef en de Kilimanjaro. De toeristenstroom naar het Waddengebied is mede hierdoor ook toegenomen net als de bijbehorende kansen en uitdagingen. Een UNESCO Werelderfgoed vraagt naast bescherming en ontwikkeling óók om versterking van de kernwaarden ten behoeve van de natuur en de economie. Dat vraagt bij alle werkzaamheden en activiteiten om bijdragen aan een gebied van Werelderfgoedklasse. PRW vervult hierin een uitdagende en aanjagende rol.

Om dit doel te bereiken hebben we in 2019 gewerkt aan:

Trilateraal Programma Dark Sky Werelderfgoed Waddengebied

Project in het kort

Duisternis is één van de kernkwaliteiten van het UNESCO Werelderfgoed. Nederland heeft het Dark Sky programma in gang gezet; de realisatie van plekken in het Waddengebied waar men nog ongehinderd kan genieten van echte duisternis en van de sterren en planeten die daarin te zien zijn. De volgende stap is om dit ook trilateraal te agenderen.

Dit hebben we gedaan

De eerste stappen op weg naar een trilateraal Dark Sky Programma zijn gezet. We spraken met vertegenwoordigers van Deense en Duitse Waddeneilanden die bezig zijn om een Dark Sky Park te vormen. En we presenteerden de Nederlandse aanpak gegeven aan het Waddensea Forum. PRW speelde verder een verbindende rol in het gezamenlijke formuleren van een Waddenfonds programma Dark Sky. Dit Nederlandse programma richt zich op het creëren van meer mogelijkheden voor het beleven van duisternis. Hierbij zijn verschillende partijen betrokken, waaronder Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer, natuur- en milieuederaties van de Waddenprovincies, de Rijksuniversiteit Groningen (RUG) en Keunstwurk.

Dit hebben we in 2019 bereikt

De trilaterale koplopers op het gebied van duisternis hebben de intentie uitgesproken om samen bottom-up verder te werken aan een trilateraal Dark Sky Programma. Waarbij de focus ligt op het vergroten van duisternis en de mogelijkheden om hier van te genieten, ook ter ondersteuning van de regionale economische ontwikkeling. De Nederlandse partijen hebben volgens planning een Waddenfonds aanvraag kunnen indienen voor het creëren van meer mogelijkheden voor het beleven van duisternis. De praktische ervaringen hierin kunnen de trilaterale ontwikkeling van een Dark Sky Programma ondersteunen.

"WE DEFINITELY CAN LEARN FROM THE DUTCH APPROACH"

– Manfred Vollmer, Wadden Sea Forum Secretariat Waddeneilanden

Versterken landschappelijke kwaliteit

Project in het kort

UNESCO heeft unieke kernwaarden benoemd voor het trilaterale Waddengebied die nergens anders ter wereld zo te beleven zijn. Het bevorderen van de (landschappelijke) kernwaarden heeft niet alleen betrekking op nieuwe ontwikkelingen. De vraag is ook hoe we willen omgaan met ontwikkelingen en/of objecten vanuit het verleden waarvan we vinden dat deze niet meer passen bij het gebied als Werelderfgoed op de langere termijn. We zouden daarom niet bang moeten zijn om deze ongewenste landschappelijke elementen de komende periode te verwijderen of te verduurzamen, met als gevolg dat we de kwaliteit van het landschap juist versterken.

Dit hebben we gedaan

In opdracht van PRW is de campagne 'Wad zie jij' ontwikkeld. Op 15 december is deze van start gegaan. We nodigden jongere en oudere bewoners van het Waddengebied uit om mee te denken over de toekomst van hun leefomgeving. Zo brengen we samen in beeld welke ontwikkelingen en/of objecten bewoners niet meer vinden passen binnen de kernwaarden van het Werelderfgoed in 2050. Deze inventarisatie loopt tot medio februari 2020. Daarna organiseren we avonden waarin bewoners in samenwerking met deskundigen verder verkennen waarom ze niet meer passen en wat er kan worden gedaan. Het resultaat is een advies aan degene die eigenaar zijn dan wel een handelingsperspectief hebben.

Dit hebben we in 2019 bereikt

Met de campagne 'Wad zie jij' startten we een interactief proces met bewoners van het Waddengebied. Diverse organisaties (o.a. gemeenten, provincies en Visit Wadden) zijn benaderd om mee te helpen deze campagne aandacht te geven. Voor hen is een speciale mediatoolkkit gemaakt. Via regionale, lokale en social media is de campagne bekend gemaakt. Op 1 januari 2020 hadden we 22 nominaties voor locaties/objecten en ruim 150 stemmen op die nominaties.

Zonering en ontwikkeling waardenset duurzaam toerisme

Project in het kort

De bescherming van natuur in het Waddengebied staat in beleving voorop. Ook moeten mensen in het Waddengebied 'ongestoord' kunnen genieten van de kernwaarden. Dat geeft soms spanning. Het is van belang om aantrekkelijke toeristische 'hotspots' inzichtelijk te maken voor het brede publiek. Bezoekers worden naar plekken geleid waar men ongestoord van de Waddenzee en van de UNESCO-kernwaarden kan genieten. En tegelijkertijd worden kwetsbare plekken ontzien van grote groepen toeristen. Het is wenselijk de bestaande zoneringsskaart (resultaat van het 'Mooiste Natuurgebied van Nederland') te koppelen aan andere initiatieven, zodat een compleet overzicht ontstaat dat bijdraagt aan de balans tussen beleving en bescherming van de natuurwaarden van het Waddengebied. Uiteindelijk moet er een universele waardenset worden ontwikkeld en uitgedragen.

Dit hebben we gedaan

In het kader van de samenwerking binnen het 'Mooiste Natuurgebied van Nederland' is de zoneringsskaart natuur en recreatie Waddenzee gepresenteerd in de Beheerraad. Deze zoneringsskaart geeft inzicht in waar ruimte kan worden geboden aan recreanten en ondernemers en waar liever niet.

Dit hebben we in 2019 bereikt

Met de zoneringskaart ligt er een goede basis voor de beheerders om toe te passen en verder uit werken. Door de beheerders is in de Beheerraad aangegeven dat de toekomstige Beheerautoriteit Waddenzee in het op te stellen integrale beheerplan nadrukkelijk recreatie en de hieruit voortvloeiende zonerings als onderwerp zou moeten meenemen.

Duurzaam handelen: het goede voorbeeld geven

Project in het kort

Overheidsorganisaties en andere beheerders in het Waddengebied hebben een voorbeeldfunctie en horen voorop te lopen bij de verduurzaming van het gebied. Door bijvoorbeeld het voortouw te nemen bij plasticvrije inkoop, het elektrificeren van voer- en vaartuigen en het organiseren van duurzaam onderhoud en beheer. Daar zijn incidenteel al mooie voorbeelden van die navolging verdienen. Deze partijen kunnen experimenteren met nieuwe duurzame technieken en de ervaringen met elkaar delen. De verwachting is dat dit ook een positief effect heeft op het duurzaam handelen van private partijen.

Dit hebben we gedaan

Dit wil PRW aanjagen door het (mede) organiseren van een (terugkerend) "Inspiratie & innovatie event Duurzaam Waddengebied". Een event waarin een podium wordt gegeven aan het duurzaam handelen van verschillende sectoren in de Wadden. Niet alleen voor/door overheden, maar juist ook met bedrijfsleven, onderwijs en wetenschap. Essentie is bijeenbrengen van zichtbare voorbeelden, innovaties, experimenten etc. die bijdragen en invulling geven aan een duurzaam waddengebied aan elkaar te laten zien. De eerste stap hierin is gezet. In het procesdesign zijn de visie en missie van het event aangescherpt en hebben we geformuleerd wat het beoogde resultaat, de inhoud en de vorm van het event zou moeten zijn. Als basis voor de benadering van partners (inhoudelijk & financieel) en van publiek.

De beheerders van het Waddengebied hebben PRW gevraagd te helpen met een aanzet voor een bewustwordingscampagne naar (hobbymatige) dronevliegers. In dialoog met dronevliegers, Dronewatch, beheerders, natuurorganisaties en overheden is gewerkt aan een Gedragscode.

Dit hebben we in 2019 bereikt

Het procesdesign voor het duurzaamheidsevent is afgerond. Hiervan is een wervende video gemaakt die gebruikt gaat worden voor partnerbenadering.

De dialoog rond de gedragsregels voor dronevliegers en het resultaat, een digitale flyer met de Gedragscode voor dronevliegers, draagt bij aan meer bewustwording bij bestuurders van drones voor de bijzondere waarden van het UNESCO Werelderfgoed.

Verkenning en pilots verduurzaming Waddenzeehavens

Project in het kort

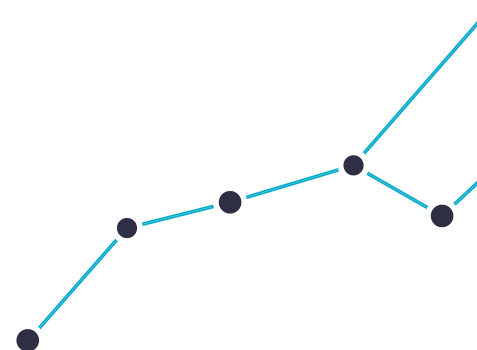
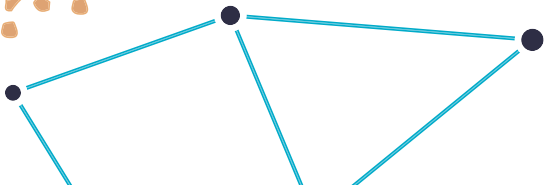
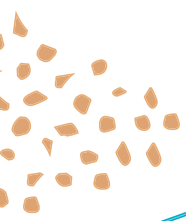
De verduurzaming van de Waddenzeehavens zet door. Onder andere vanwege de behaalde Ecoport-certificering. Om dit wereldwijde keurmerk te mogen dragen, moeten de aangesloten havens iedere twee jaar voortgang boeken in hun milieuprestaties zoals het inzamelen en hergebruiken van afval, energiebesparing en het gebruik van schone energie. De Waddenzeehavens ontwikkelen zich zo tot duurzame economische clusters, waarbij de kernwaarden van Waddenzee Werelderfgoed centraal staan. De havens gaan de komende periode verder investeren in het versterken hiervan. De Waddenzeehavens worden ook een belangrijkere schakel in het duurzaam toerisme. Natuur in en om de havens wordt verder gestimuleerd, onder andere door ecologisch terreinbeheer. PRW speelt hierin een uitdagende en aanjagende rol.

Dit hebben we gedaan

We zijn in contact met Wetskills, een internationaal netwerk voor studenten en young professionals met een passie voor watervraagstukken. Wij hebben gevraagd of zij een wereldwijd onderzoek kunnen gaan doen naar mobiliteit en bereikbaarheid in soortgelijke dynamische intergetijde gebieden en ondiepe estuaria als het Waddengebied. En daarbij ook te kijken naar welke ontwikkelingen er plaats vinden en welke ambities er zijn qua benutting van natuur (building with nature), scheepvaartinnovatie en verdere verduurzaming.

Dit hebben we in 2019 bereikt

We hebben een eerste stap gezet in een verkenning naar mogelijkheden voor de transitie naar duurzame Waddenzeehavens.

Organisatie en financiën

Programma naar een Rijke Waddenzee is complementair aan de bestaande organisaties in het Waddengebied. Het programma opereert 'tussen de linies van beleid en beheer'. Het programmabureau is de spil van PRW. Het bestaat uit een kernteam en een programmateam.

De leiding is in handen van programmadirecteur Hendrikus Venema. Verder bestaat het kernteam uit:

- Secretaris - Lianne Huzen
- Manager pijler natuurverbetering naar een veerkrachtig ecosysteem - Wim Schoorlemmer
- Manager pijler transities naar een duurzaam (economisch) medegebruik - Gerwin Klomp
- Strategisch Adviseur - Michiel Firet
- Officemanager - Gretha Verbeek en Elly van den Berg
- Adviseur bedrijfsvoering - Marco Blankenstijn
- Adviseur communicatie - Anja Zijlstra

Het programmateam is een dynamische groep mensen die van samenstelling wisselt. Dit team bestaat uit proces- en projectmanagers, afkomstig van opdrachtgevers en via inhuur, die werken aan de 8 thema's. Het programmateam werkt nauw samen met het Kernteam en wordt aangestuurd door de twee pijlermanagers.

In verbinding met omgeving en waddengemeenschap

Het programma staat midden in een breder speelveld dat betrokken én op de hoogte moet zijn om het draagvlak van het perspectief te waarborgen en resultaten te bereiken. Naast de opdrachtgevers van het programma gaat het daarbij om onder andere de eiland- en kustgemeenten, de gebruikers, de waterschappen, de Waddenacademie, het Waddenfonds, het Common Wadden Sea Secretariat (CWSS) en UNESCO. Waar nodig zoeken we actief de samenwerking met andere partijen uit de Waddengemeenschap en worden ervaringen van het 'leren door doen' met elkaar gedeeld.

Een veerkrachtig en duurzaam Waddengebied vraagt ook om ideeën en oplossingen die van buiten de Wadden zelf komen. Een frisse blik is vaak van onschatbare waarde. Daarvoor vragen we frisse denkers, professionals die los staan van de Wadden, creatievelingen, visionairs en jongeren om nieuwe ideeën en ontwikkelingen en om te reflecteren op datgene wat we doen en waarom we dat doen.

[schematische weergave programmabureau in verbinding met haar omgeving]

Teamontwikkeling

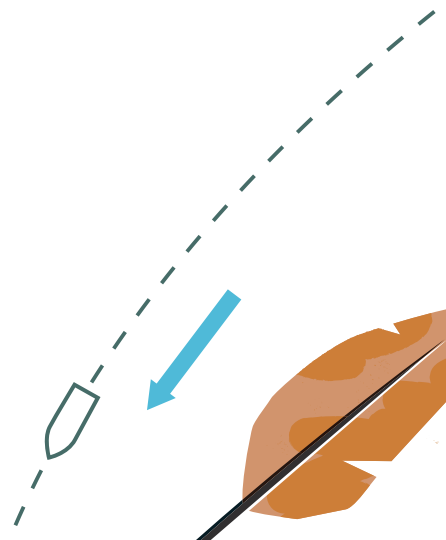
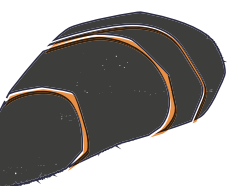
Periodiek komt het gehele programmabureau bijeen om zelf te leren en kennis en inzichten te delen. Zo werden we onder andere uitgedaagd op het gebied van transitiekunde en community's. Omdat we in 2019 startten met het nieuwe Programma besteedden we ook tijd aan het opstellen van plannen van aanpak voor de thema's en het leggen van verbindingen daar tussen.

Opdrachtgeverscollectief

Voor het Programma 2019-2022 fungeert het Opdrachtgeverscollectief Beheer Waddenzee (OBW) als Raad van Toezicht van het Programma. Het bestaat uit de opdrachtgevers van het Programma naar een Rijke Waddenzee; afkomstig van het Rijk, de Waddenprovincies en natuurorganisaties. Het heeft als taak toezicht te houden op de werkzaamheden van het programma en de programmadirecteur met raad en daad terzijde te staan. De Raad van Toezicht komt eens per kwartaal bijeen met het programmabureau om de voortgang te bespreken en, indien nodig, bij te sturen.

Het OBW bestond in 2019 uit:

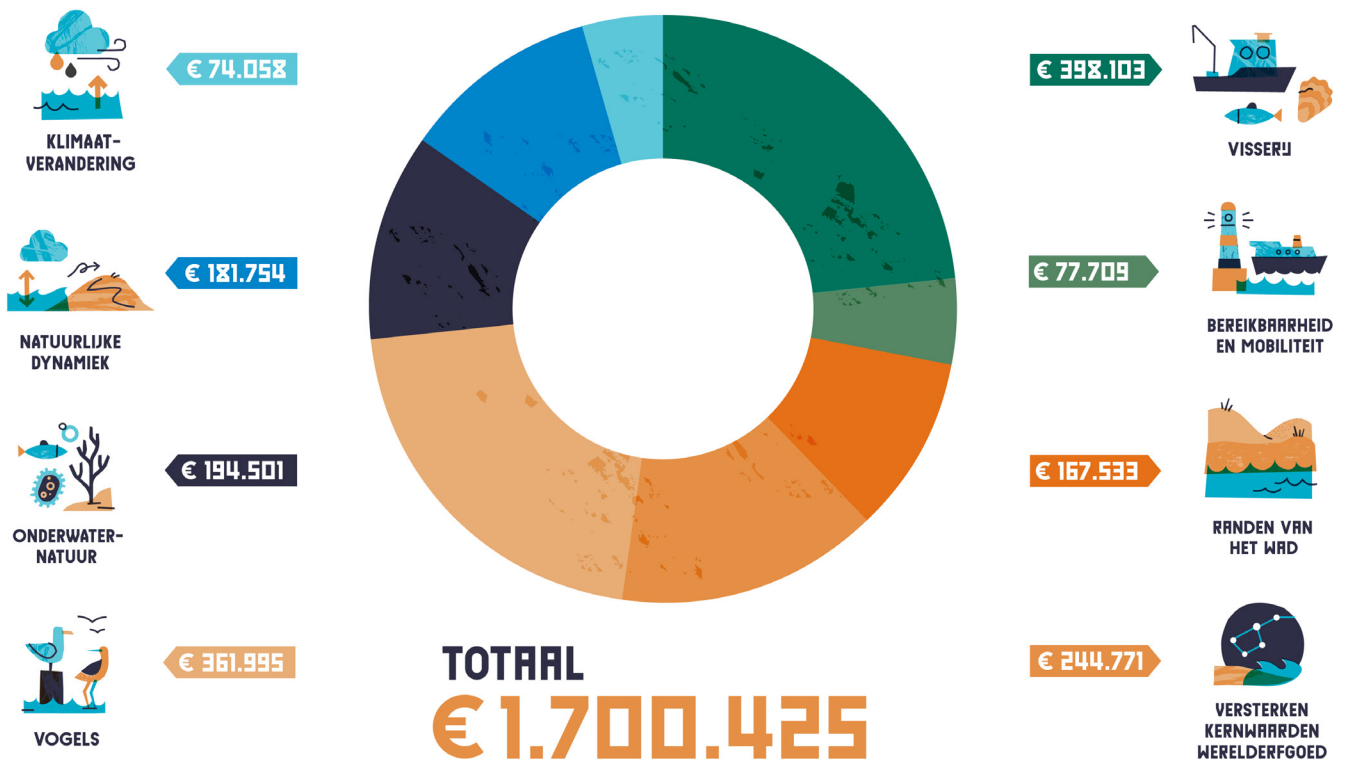
- drs. M. (Mieke) Attema, Hoofdingenieur-directeur Rijkswaterstaat Noord Nederland, namens het Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat (tevens voorzitter). Tot 1 december 2019 was dit mr. drs. E. (Erica) Slump;
- ing. J. (Jaap) Verhulst, Regio-ambassadeur, namens het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit & Ministerie van Economische Zaken & Klimaat;
- mr. M.A. (Avine) Fokkens-Kelder, Gedeputeerde provincie Fryslân, namens de drie Waddenprovincies;
- ing. A. (Arjen) Kok, Regio-ambassadeur Natuurmonumenten, namens de Coalitie Wadden Natuurlijk;
- ir. Kees Lever, MPA, Directeur Staatsbosbeheer, namens Staatsbosbeheer;
- C. (Tineke) Schokker-Strampel, Burgemeester gemeente Vlieland, namens alle Waddeneilanden- en kustgemeenten;
- drs. A.A.M. (Arno) Brok, commissaris van de Koning in de provincie Fryslân, namens het Regiecollege Waddengebied.

Financiën

Een slagvaardige netwerkorganisatie vraagt om een stabiele programma-financiering met mandaat. Het programma beslaat 4 jaar (2019-2022). In afwachting van de Beheerautoriteit Waddenzee zijn er vooralsnog alleen financiële afspraken gemaakt voor de jaren 2019 en 2020. Het programma had in 2019 een budget voor het initiëren en faciliteren van projecten binnen de 8 thema's van 1,7 miljoen euro.

Overzicht Uitgaven 2019 per thema

Daarnaast leverden de opdrachtgevers circa 8 fte aan het programma. De bedrijfsvoering (ondersteuning, financiële middelen, automatisering, etc.) is ondergebracht bij het ministerie van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit (LNV).

COLOFON

Programma naar een Rijke Waddenzee

Zuidersingel 3, 8911 AV Leeuwarden

Vormgeving:

GHO Leeuwarden

Foto's:

Opvallende resultaten – Waddenzee blijft zwakke schakel: Jook Nauta

Opvallende resultaten – Uitdagende visie Lauwerskust: Henk Postma

Opvallende resultaten – Kennislancune klimaateffecten op natuurwaarden Waddenzee: Klaas Kreuijer

Opvallende resultaten – Onderwaternatuur meer bekend en bemind: Ruben Smit Productions

Foto bij thema klimaatverandering: Klaas Kreuijer

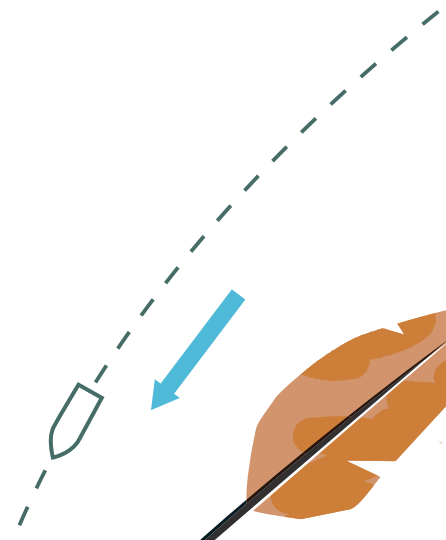
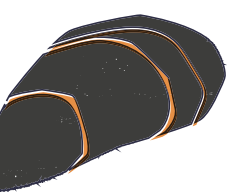
Foto bij thema onderwaternatuur: Ruben Smit Productions

Foto bij thema randen van het Wad: Michiel Firet

Foto bij Versterken kernwaarden werelderfgoed: Hans Jellema

Datum:

23 januari 2019

PROGRAMMA **NAAR EEN**
RIJKE WADDENZEE

WWW.RIJKEWADDENZEE.NL

 [@RIJKEWADDENZEE](https://twitter.com/RIJKEWADDENZEE)

